

HET WESTPORTAAL

VOORBEREIDEND ONDERZOEK VOOR HET LAATSTE DEEL VAN DE RESTAURATIE

VAN DE GEWELFSCHILDERINGEN IN DE LEBUÏNUSKERK TE DEVENTER.

DECEMBER 2009

HAAKMA WAGENAAR & VAN DEN BRINK

RESTAURATIE GEWELFSCHILDERINGEN

WWW.GEWELFSCHILDERINGALKMAAR.NL

HET WESTPORTAAL

VOORBEREIDEND ONDERZOEK VOOR HET LAATSTE DEEL VAN DE RESTAURATIE

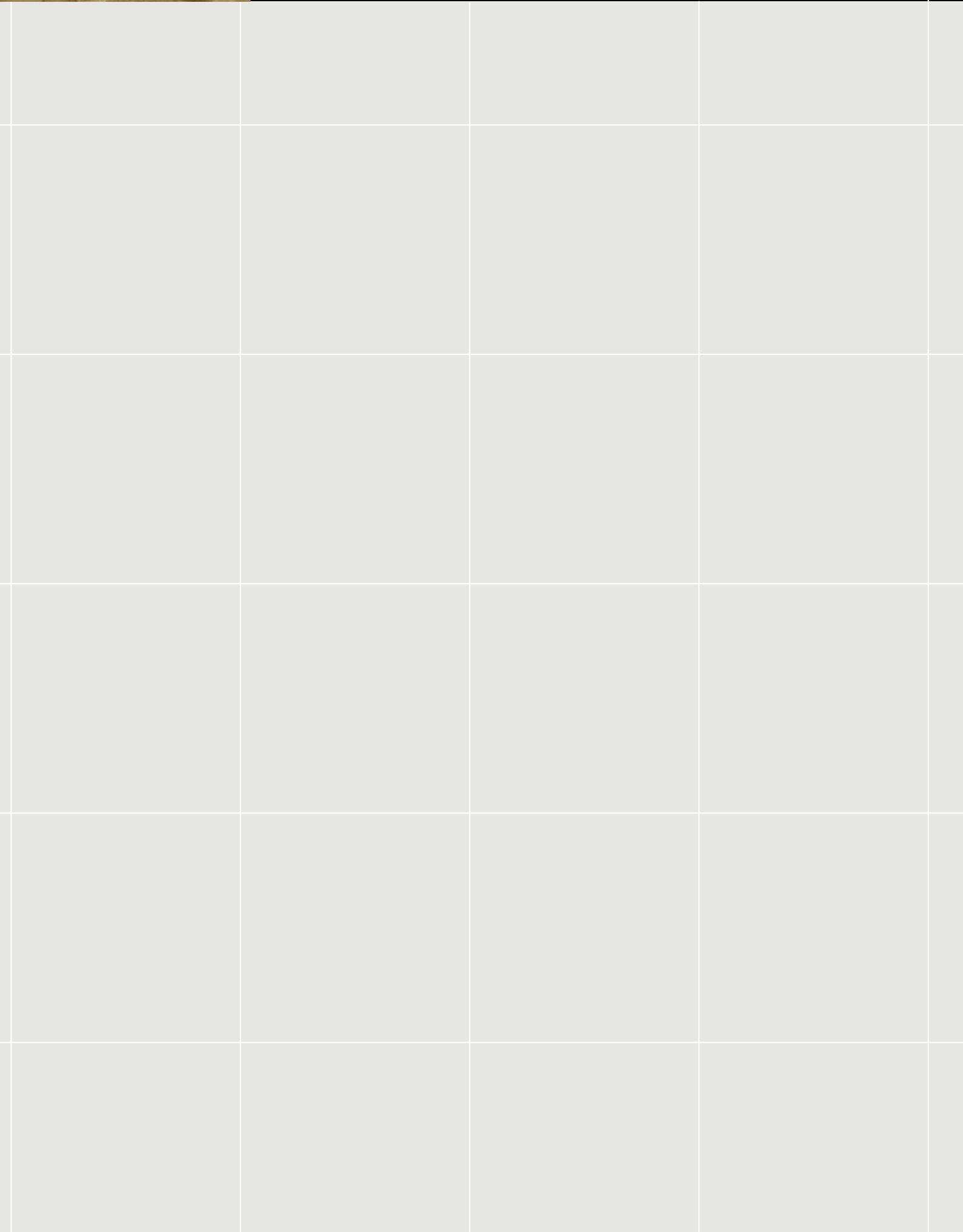
VAN DE GEWELFSCHILDERINGEN IN DE LEBUÏNUSKERK TE DEVENTER.

DECEMBER 2009

HAAKMA WAGENAAR & VAN DEN BRINK

RESTAURATIE GEWELFSCHILDERINGEN

INLEIDING

“De westelijke portaaltravee, vanuit de kerk verscholen achter het orgel, is de enige plaats in het gebouw waar de wandvlakken niet van de pleisterlaag zijn ontdaan en waar de gewelfdecoratie uit het begin van de zestiende eeuw nog onder witte lagen verborgen is. Tijdens onderhoudswerk in 1989 kwam aan zuidzijde bij de inkassing van het gewelf boven het zuidwestelijke kapiteel een stuk van de oorspronkelijke geschilderde afwerking in het zicht; een omberkleurige imitatie-muraalboog, boven en onderlangs afgezet met een rode bies.

Dergelijke natuursteenimitaties zullen als bescheiden accenten en correcties van de architectuur op meer plaatsen in het interieur aanwezig zijn geweest. De sporen okergeel op ribben, op het gewelf boven schoongehakte muraalbogen en op colonnetten laten zien dat de onderdelen die traditioneel waren gepolychromeerd of met een natuursteenkleur waren gemarkeerd, bij het eerste herstel na de reformatie geel werden geverfd, net als in zovele andere keken. Een duidelijke aanwijzing dat niet alleen in de portaaltravee de missende muraalbogen in verf werden aangegeven, is de boog in protestants okergeel tegenover het orgel, stellig geschilderd ter plaatse van een eerdere imitatie in omber.”

Aldus begint de paragraaf over het westportaal in mijn hoofdstuk over de schilderijen in de monografie over de Lebuinuskerk uit 1992. Hoewel dus al een voorstelling te maken was van het verborgen schilderwerk en de betekenis daarvan voor een beter begrip van het 16e-eeuwse interieur, zouden er bij het blootleggen van oudere lagen nog verrassingen voor de dag kunnen komen en was nog niet precies te berekenen hoeveel tijd met het blootleggen en het daarna uit te voeren restauratiewerk gemoeid zou zijn. Daarom is in de vergadering van 7 juli jl. voorgesteld om, tegelijk met de opbouw van de steiger in het westelijk deel van de kerk, ook een steiger in het westportaal op te richten ter wille van een daar uit te voeren onderzoek en de werkzaamheden in het portaal vervolgens gelijktijdig met het laatste deel van de gewelfrestauratie in het schip te beginnen. De gelijktijdige uitvoering hing van de steigerkosten af. Het portaal zou in opdracht van de kerk eind september worden ontruimd (vergadering 19).

Omdat het geld voor de huur van extra steigermateriaal ontbrak, werd in de volgende vergadering besloten het voorbereidende werk te beperken tot een verkenning vanaf een twee weken te huren hoogwerker. Zoals afgesproken tijdens de oplevering van het gewelf in de middenbeuk, werd de hoogwerker op maandag 26 oktober naar binnen gemanoeuvreerd. Het uitzetten van de stabilisatiepoten werd echter verhinderd door het nog steeds niet weggehaalde losse meubilair van de kerk zodat het onderzoek pas twee dagen later kon beginnen. Desondanks werd het donderdag 5 november voltooid zodat de hoogwerker volgens plan, daags daarna, kon worden afgevoerd.

DE BEVINDINGEN

De pleisterlaag

Het pleisterwerk op de wandvlakken en het gewelf draagt een dik pak kalksauslagen, bedekt door de titaanwitte muurverf die begin december 1989 werd aangebracht (foto 1). Dat laatste is maar niet vermeld in het boek want het gebeurde tegen alle afspraken in, ten nadele van de zorgvuldig blootgelegde vlakken naast en onder de Kruisdraging en het genoemde stuk van de imitatiemuraalboog dat nog geen week tevoren voor de dag was gekomen. De gang van zaken en de materialen die door de schilders gebruikt bleken te zijn staan vermeld in mijn op 10 december 1989 aan

de toenmalige Bouwcommissie geschreven ALARM. De schilders hebben alles gewit met een siliconenhars-emulsieverf, na plaatselijk een diepgrondering en Betofix beton-plamuur te hebben aangebracht.

Naar aanleiding van de nu door Edwin van den Brink, Aafje Bouwhuis, Nanon Journée en mij uitgevoerde verkenning is het volgende vermeldenswaard:

Beneden is het pakket kalklagen het dikst, om naar boven toe steeds dunner te worden. De kalklagen laten zich op de meeste onderzochte plaatsen gemakkelijk verwijderen. Op plaatsen waar de jongste reparaties als grijze vlekken door de witte muurverf heen schemeren vergt de verwijdering van het dun over het oude werk uitgestreken materiaal meer tijd. Op deze plaatsen komt de onderliggende pleisterlaag enigszins gehavend tevoorschijn. Zettingsscheuren en vervuiling door lekkage lijken aanleiding voor het aanbrengen van die grauwe afdichtende plamuur te zijn geweest. Alleen bij de noordwestelijke gewelfaanzet en langs het venster en onder

de afzaat is pleisterwerk tot op de steen vernieuwd. De reparaties langs het venster werden afgedwongen door de kieren die tengevolge van spanning tussen het oude vensterprofiel en de vernieuwde kantmontants waren ontstaan. Ook nu staan delen van de kantmontants weer los van het raamprofiel, met lekkage als gevolg.

Het oude pleisterwerk lijkt op de meeste plaatsen nog in goede conditie te verkeren. Het is plaatselijk bedekt met een sauslaag die iets geliger is dan de oudste afwerkingslaag. Deze tweede sauslaag is tijdens de eerste grote herstelling na de reformatie aangebracht, getuige het op deze laag aanwezige okergeel waarmee toen de omberkleurige materiaalimitatie werd overschilderd.

De geschilderde afwerking

De dragende delen van de architectuur waren in de gebruikelijke omberkleur geschilderd en dus als tufsteen voorgesteld: De vier colonnetten met hun kraagstenen en kapitelen, de daarop rustende gewelfribben en de muraalprofielen aan west- en oostzijde. Om de dragers nog meer te accentueren waren in dezelfde kleur imitatieblokken geschilderd naast kapitelen en kraagstenen en omdat de muraalprofielen aan zuid- en noordzijde ontbreken werden zij in de tufsteenkleur nagebootst, zoals dus al in 1989 kon worden vastgesteld. De omtrek van deze in verf toegevoegde onderdelen werd met gebruikmaking van lineaal en passerlijn in de pleisterlaag voorgekrast en in donkerrode verf nagetrokken. Ook de waterlijst onder het venster was omberkleurig afgewerkt met een rood omlijnd imitatieblok aan beide uiteinden. Van een verdeling met schijnvoegen is tot dusver niets gevonden.

Het netgewelf herbergt lofwerk bij de ontmoetingen van de ribben. De meeste stukken lijken nog aanwezig en voor hun bedekking met kalk nooit te zijn bijgewerkt.

De verzwaringen van de torenvoet aan zuidzijde missen een met een lijstprofiel afgedekt basement. Ter hoogte van het profiel is op de verzwaring een strook geel neergezet, denkkelijk de herhaling in geel van een 16e-eeuwse correctie van de architectuur in tufsteenkleur.

Bijzonderheden aan noordzijde

De noordzijde van de portaalruimte wordt gevormd door de zuidelijke onderbouw van de niet verder gerealiseerde noordelijke gotische toren. De twee pijlers van deze toren zijn gekoppeld door een boog, vlak onder het gewelf van het portaal. Vier van dergelijke bogen zouden de vier torenpijlers met elkaar hebben verbonden. Met de openingen onder de beoogde westelijke en oostelijke bogen hadden de noordbeuk van de Lebuinuskerk en de 16e-eeuwse brede zuidbeuk van de Mariakerk met elkaar in verbinding gebracht zullen worden. Maar zover is het niet gekomen. De bouw van de noordelijke toren is gestaakt en de zuidbeuk van de Mariakerk is op een lagere hoogte voltooid. Tussen westportaal en de Mariakerk moest daarom een gemetselde vulling op een nieuwe lagergelegen scheiboog worden ingevoegd. Deze boog tekent zich door een stofvangende ongelijkmatigheid in de pleisterlaag af (foto 2). De dagkant van deze boog blijkt te zijn bepleisterd. Er heeft dus een verbinding bestaan tussen het westportaal en de Mariakerk. Enige meters lager tekent zich een horizontale stofrand af. Het pleisterwerk op het wandvlak tussen de boog en deze horizontale grens wijkt af van het pleisterwerk daaronder waarop zich, meters lager, de voorstelling van de Kruisdraging bevindt.

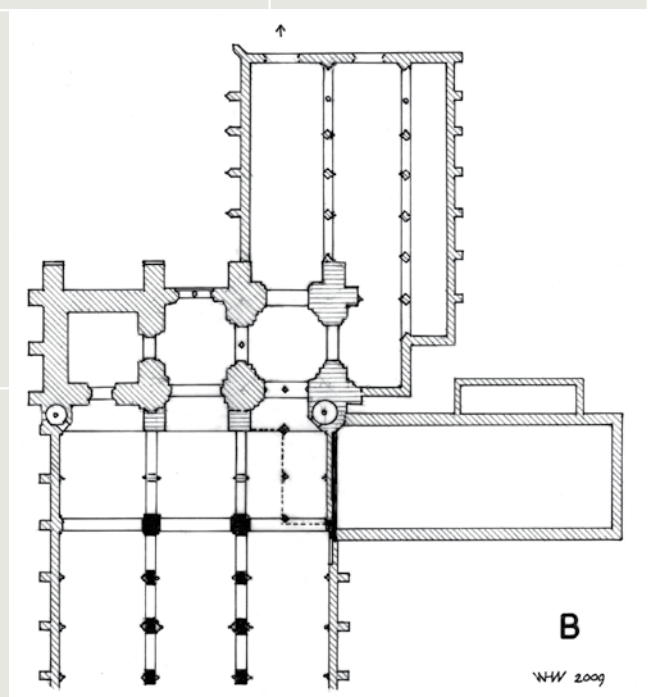
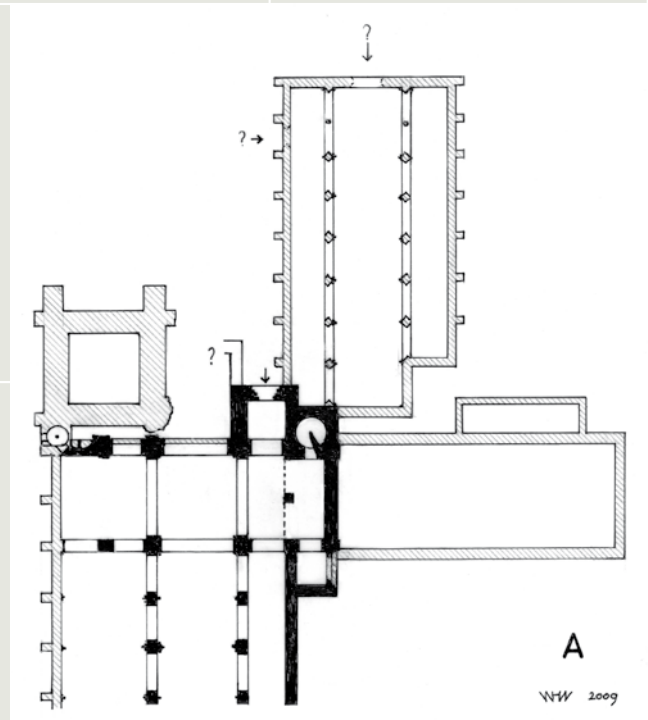

De samenhang tussen torenplan, het opgeven daarvan en de aangepaste verbinding tussen Lebuinus- en Mariakerk kan als volgt worden samengevat:

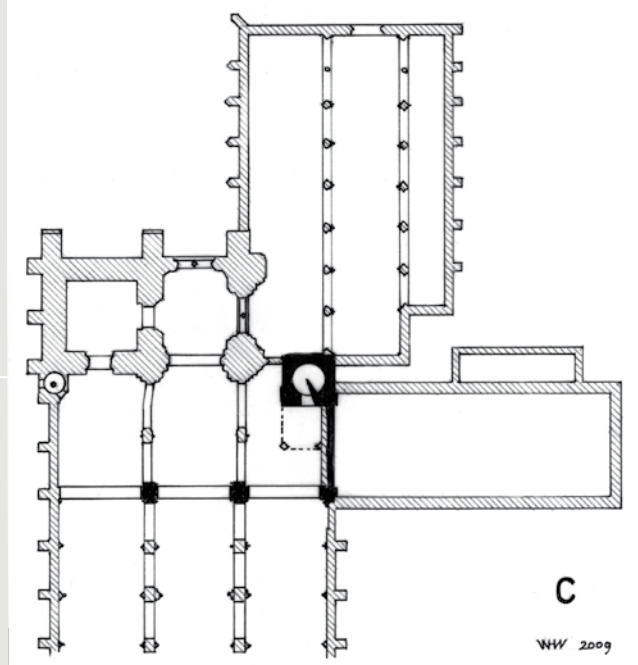
De samenhang

De in de 15e eeuw begonnen verbouwing van de dubbelkruisbasiliek tot grote hallekerk met een nieuw torenfront begon aan zuidzijde. Na de bouw van de zuidbeuk werd een begin gemaakt met de aanleg van het nieuwe front. De zuidelijke toren en het westelijke koor werden gesloopt en pal naast het westelijke transept werd de nieuwe zuidelijke toren opgericht. Toen deze de daartoe de gewenste hoogte had bereikt werden daarin de uit de noordelijke oude toren afkomstige klokken opgehangen. Van de noordelijke toren bleef vervolgens alleen de daartegen aangelegde traptoren bewaard omdat de trap daarin fungeerde als opgang naar de noordelijke galerij en doorgang naar het bisschoppelijke paleis (schets A). Aan deze traptoren herinnert nu het met keien afgedekte muurwerk in het westelijke deel van de noordbeuk.

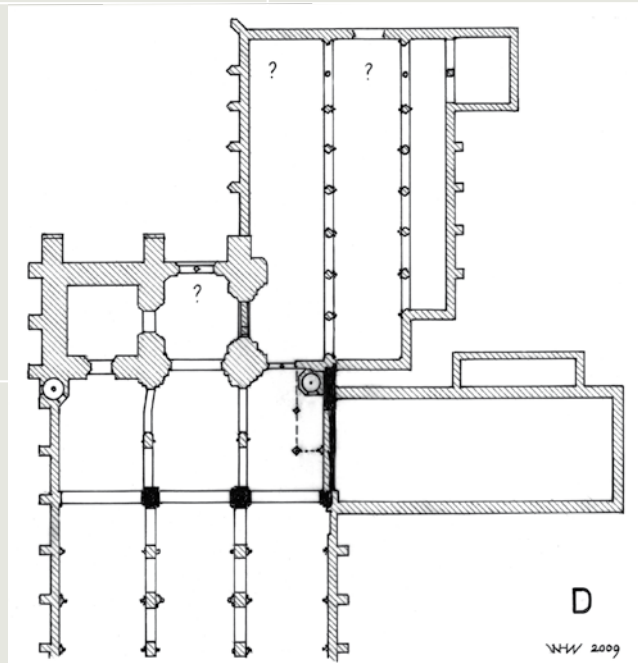
Waren de oorspronkelijke plannen gerealiseerd, dan zou de noordelijke toren als schakel tussen beide kerken hebben gefungeerd (schets B). Toen het plan voor de tweede nieuwe toren moest worden opgegeven, werd tegelijk besloten de Mariakerk niet als hallekerk te voltooien maar de nieuwe brede zuidbeuk lager te beëindigen en af te dekken.

Zoals al gezegd, moest daarom de hoge doorgang tussen de twee pijlers van de niet af te bouwen toren met metselwerk tot op een lager aangelegde scheiboog worden gedicht. Lebuïnuskerk en Mariakerk waren nu onder deze lagere boog via het westportaal verbonden. Voor doorgaande processies was zo'n knik in de route niet handig maar na het opgeven van het plan voor de nieuwe noordelijke toren bleef de in de weg liggende romaanse trap voorlopig intact. Na het afbreken van de kapel die op de oostzijde van het westelijke transept was geopend, werd ook de helft van de gotische versie van de galerij afgebroken waardoor het wandvlak ontstond waarop in 1549 het Laatste Oordeel zou worden geschilderd (schets C).

Niet lang daarna werd de romaanse trap door een kleinere vervangen en de galerij versmald en verlengd, zodat in de vernieuwde scheidingswand de doorgang naar de Mariakerk kon worden aangebracht (schets D). De noordelijke opening in het westportaal werd vervolgens gedicht, behalve de boog daarboven, die open bleef voor het licht in de Mariakerk, al dan niet beglaasd. Op het nieuwe wandvlak werd de Kruisdraging geschilderd, als attractie voor de paasprocessie. Onder deze voorstelling was nog net ruimte over voor een deuropening, mogelijk de toegang tot een trap naar een nu tegen deze muur in de Mariakerk geplaatst orgel.

De restauratie van het westportaal

Voor het werk aan het gewelf staan 700 uur op de begroting. Net als de ramingen voor de andere gewelfvelden is dit aantal gebaseerd op de ervaringen met eerder uitgevoerd werk aan vergelijkbare beschilderde gewelfdelen. Hoe het blootleggen van de oorspronkelijke of oudst aanwezige afwerking van de wandvlakken zou verlopen was bij het opstellen van de begroting niet goed te berekenen omdat onbekend was in welke mate de in 1989 uitgevoerde behandeling die operatie zou bemoeilijken en niet te zien was welke mankementen er mogelijk onder de bedekkende lagen verborgen waren.

De nu beschikbare tijd bestaat uit de 700 uren vermeerderd met de uren die na de voltooiing van de werkzaamheden in het schip zullen zijn overgebleven.

Binnen deze tijd zal het volgende worden gedaan:

De oorspronkelijke afwerking van het gewelf, met het lofwerk bij de ontmoetingen van de gewelfribben, wordt tevoorschijn gebracht, geconsolideerd en alleen ter plaatse van een hinderlijke beschadiging bijgewerkt. Omdat aan noord- en zuidzijde een duidelijke grens tussen wandvlak en gewelf ontbreekt, zijn daar vroeger de imitatie-muraalbogen geschilderd. Om dezelfde reden zullen ook de resten van de tufsteen-kleurige architectonische schildering in het zicht worden gebracht en waar nodig worden bijgewerkt. De aldus behandelde bovenhelft van de ruimte zal dus laten zien hoe de binnenarchitectuur van de Lebuinuskerk na de 16e-eeuwse verbouwingen werd afgewerkt. De door vocht en ongelukkig materiaalgebruik ontstane lelijke plek bij de geboorte van de zuidelijke vensterboog zal ook worden hersteld. De behandeling van het gebied onder de colonnetten, ongeveer even hoog als de witte achterkant van het orgelhuis, zou dan kunnen worden uitgesteld tot een later moment, als de uitvoering vanaf de binnenkort op te bouwen steiger nu financieel onmogelijk zou blijken te zijn.

Ventilatie van de ruimte

In de huidige situatie wordt de ruimte alleen geventileerd door de kieren langs de ramen. Dat lijkt niet voldoende om schimmelvorming te voorkomen. Hierin zou op eenvoudige wijze verbetering kunnen worden gebracht door het maken van ventilatie-roosters onder en boven het orgel.

Willem Haakma Wagenaar, Amsterdam 10 december 2009 (volgt postscriptum)

Onderzoek uitgevoerd door Haakma Wagenaar & van den Brink VOF, 26 oktober tot 6 november 2009

POSTSCRIPTUM

HET ALS ARSENAAL OVERGELEVERDE RESTANT VAN DE MARIAKERK

Om de besproken scheiboog aan noordzijde ook vanaf de andere kant te kunnen bekijken is de vroegere Mariakerk bezocht. Ik was daar jaren niet geweest en betrad de ruimte vanuit de Lebuinuskerk. Een onvoorstelbare chaos. Om het basement ter plaatse van de vroegere verbinding met het westportaal te kunnen zien moesten tafelbladen, losse deuren, plakken vloer-bedekking en andere zwerfgoederen opzij worden gezet. Zigzaggend door de verwilderde uitdragerij kwam ik bij de 17e-eeuwse trap, waarop kratten, fietsen, schemerlampen en rollen tapijt de gang naar boven bemoeilijkten, om te zien dat de uitstalling verloren goed op de eerste verdieping onverminderd doorliep (foto ps 1). Bij het laatste raam aan zuidzijde stonden twee bejaarde vrieskisten zachtjes te zoemen tussen de daaromheen metershoog opgestapelde brandbare afdanksels. Kortsluiting of een verloren sigaret kunnen het romantische complex zo in lichtelaaie zetten (foto ps 2).

Het tot Arsenaal gereduceerde restant van het kerkgebouw is sinds 1955 weer in bezit van de stad, zo staat in de monumentenbeschrijving uit 1964. In afwachting van een definitieve bestemming werd het toen door de Brandweer en de Bescherming Bevolking in gebruik genomen. De brandweer is er kennelijk een tijd niet geweest want dan was de zaak meteen op slot gegaan.

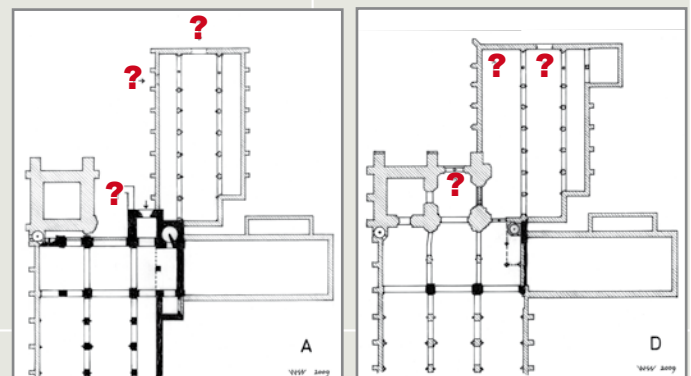
Het wordt hoog tijd dat dit bijzondere complex in bescherming wordt genomen en zo wordt ingericht dat het in de noordoostelijke hoek gevestigde restaurant en de Lebuinuskerk daarvan op een voor het publiek aantrekkelijke manier kunnen profiteren. Ongetwijfeld is daar al veel over nagedacht en gearzeld want niets is lastiger dan een monument, dat zo verrassend binnen een oude stad half als ruïne is overgeleverd, een goede bestemming te geven zonder het door aanpassingen of restauratie juist van zijn unieke romantische karakter te beroven. Toch lijkt mij dat de situatie de oplossing eigenlijk dicteert:

De Lebuinuskerk is elke dag voor het publiek toegankelijk terwijl er ook nog kerkdiensten worden gehouden en er concerten en bij gelegenheid ook tentoonstellingen en recepties plaatsvinden. Dat is buitengewoon sympathiek maar de voorzieningen zijn spartaans simpel en het bestuur van de kerk werkt dus aan een verlanglijst om daar verbetering in te brengen. De open middenbeuk van de Mariakerk kan meestal ook vanaf de straat worden betreden en het restaurant op de hoek heeft er 's zomers een terras. Bij ontbreken van een ander plan heeft het ook de beschikking over de tot Arsenaal verbouwde zuidbeuk. Als beide monumenten zouden worden ondergebracht in één beherende instantie dan konden zowel voor het onderhoud als het gebruik en de daartoe te bedenken herinrichting samenhangende plannen worden gemaakt die tegelijk het monumentale karakter van beide gebouwen veilig stellen. Het Arsenaal krijgt dan niet alleen via de westzijde bezoekers maar ook vanuit de kerk.

De vloeren van de verdiepingen in het Arsenaal en de bijhorende trap moeten natuurlijk als onaantastbare onderdelen van het monument behouden blijven. Daar hoeft het publiek niet en masse te worden toegelaten net zoals dat geldt voor het balcon van het Holtgräve-orgel.

Op het verlanglijstje van de monumentenzorgers en bouwhistorici zou een aanvullende opgraving in het westportaal en de Mariakerk niet misstaan (vraagtekens in schetsen A en D).

Willem Haakma Wagenaar,
10 december 2009

HAAKMA WAGENAAR & VAN DEN BRINK

WILLEM HAAKMA WAGENAAR
MEZQUITALEAN 120
1064 NS AMSTERDAM
020 699 00 76

EDWIN VAN DEN BRINK
MARIASTRAAT 13
3511 LN UTRECHT
06 54 96 47 18

WWW.GEWELFSCHILDERINGALKMAAR.NL
EDBRINK@PLANET.NL

GRAFISCHE VORMGEVING
ONTWERPBUREAU DE BRANDING, UTRECHT
WWW.DEBRANDING.EU